

NEKROLOG

ŚWIADEK DWÓCH STULECI FELIKS GROSS (1906-2006)

Feliks Gross żył 100 lat i 113 dni. Na świat przyszedł 17 czerwca 1906 r. w Krakowie, a zmarł 9 listopada 2006 r. w Nowym Jorku.

Był wybitnym intelektualistą i erudytą. Karierę zawodową i naukową zaczynał jako prawnik. Potem uprawiał przede wszystkim socjologię i politologię. Był też cenionym antropologiem i badaczem problemów społecznych, a także publicystą. Z potrzeby i pasji obywatelskiego zaangażowania zajmował się społecznikowską działalnością i konstruowaniem reformatorskich programów. Uważnie obserwował i komentował przeobrażenia cywilizacyjne i przemiany życia codziennego. Harmonijnie łączył wizje przyszłości z analizą konkretnych sytuacji. W ostatnich latach twórczości jego uwaga skupiała się głównie na zagadnieniach wartości, obywatelstwa i wieloetniczności.

Nigdy nie przestał być Polakiem. Ale był także Żydem i Amerykaninem. Pod koniec życia mówił o sobie: „Wszyscy mamy wiele tożsamości, nie jedną. Każdy z nas. [...] Jestem obywatelem amerykańskim i mam polskie korzenie. Pochodzę z żydowskiej rodziny. Czasem między tymi tożsamościami może dojść do konfliktu, do sprzeczności interesów”. Jeśli w życiu Feliksa Grossa dochodziło do takich konfliktów, rozwiązywał je bez deprecjonowania którejkolwiek ze swych tożsamości. Tę harmonię jego postawy podkreślała elegancja, z jaką się nosił, a także nienaganne maniery.

Jego ojciec, Adolf Gross (ur. 1862), był osobą znaną i szanowaną w Krakowie. Od 1892 r. prowadził własną kancelarię adwokacką. Był także posłem do parlamentu austriackiego, członkiem Stronnictwa Demokratycznego, radnym miasta Krakowa, współzałożycielem pierwszego żeńskiego gimnazjum w Krakowie oraz „Dziennika Krakowskiego”. Za swoją działalność został m.in. odznaczony Krzyżem Orderu Odrodzenia Polski. Matka, Augusta z domu Silbiger (ur. 1878), zajmowała się domem i dziećmi (Feliks miał sześcioro rodzeństwa).

Z oceną celującą Feliks Gross ukończył dość elitarne Gimnazjum im. Króla Jana Sobieskiego w Krakowie. Najbliższym jego przyjacielem był w tamtych i późniejszych latach Karol Estreicher, przyszły profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, znany historyk sztuki i bibliograf (Gross przeżył go o 22 lata).

Zgodnie z rodzinną tradycją przyszły autor *Koczownictwa* podjął w UJ studia prawnicze i uzyskał dyplom w 1929 r. W czasie studiów wstąpił do PPS, był przewodniczącym Związku Niezależnej Młodzieży Socjalistycznej, udzielał się w Akademickim Związku Pacyfistów i Towarzystwie Uniwersytetów Robotniczych. Uczestniczył też w seminarium profesora Jana Stanisława Bystronia i pełnił w jego Katedrze Socjologii i Etnologii funkcję asystenta wolontariusza.

W ostatnim kwartale 1929 i pierwszym 1930 r. odbywał praktykę w Międzynarodowym Biurze Pracy w Genewie i w Instytucie Badania Problemów Międzynarodowych w Paryżu. Jego pierwsza publikacja zwarta, broszura napisana wspólnie z bratem Zygmuntem pt. *Socjologia partii politycznej*, ukazała się w 1929 r.

Pod koniec lat dwudziestych Feliks Gross dość często wyjeżdżał do Niemiec, gdzie gromadził materiały do rozprawy doktorskiej pt. „Pierwotne prawo karne”. Doktorat uzyskał w listopadzie 1930 r. W rozprawie tej, przechowywanej w Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, tak wyjaśnia pradawny zwyczaj krwawej pomsty: „W wypadku obawy przed zmarłymi, strach przed pozaziemską sankcją, na wypadek niespełnienia obowiązku, jest istotnym bodźcem reakcji. Gniew zmarłego spada bowiem nie tylko na krzywdziciela, lecz również na całą grupę, która nie dotrzymała obowiązku. Pod groźbą tej pozaziemskiej kary w obawie przed groźbą zemsty ze strony zmarłego przodka czy krewnego, obowiązany do pomsty porzuca swe zajęcie i jedynym jego celem staje się teraz zaspokojenie żądań zmarłego, a tym samym uniknięcie zemsty ducha”.

Po odbyciu obowiązkowej rocznej praktyki sądowej przez cztery lata pracował w kancelarii ojca. Po złożeniu egzaminu adwokackiego został wpisany w 1935 r. do rejestru członków Izby Adwokackiej w Krakowie.

Zaraz po doktoracie rozpoczął zbieranie materiałów do rozprawy habilitacyjnej, głównie w berlińskim Museum für Völkerkunde. Wyjeżdżał także do Londynu, gdzie spotykał się z Bronisławem Malinowskim, który wkrótce zaczął go traktować jak jednego ze swoich uczniów. Jesienią 1936 r. ukazała się pierwsza książka Feliksa Grossa *Koczownictwo. Studia nad nomadyzmem i nad wpływem tegoż na społeczeństwo* ze wstępem Bronisława Malinowskiego. W zamierzeniu książka ta miała uzyskać status rozprawy habilitacyjnej. Zyskała też bardzo przychylne recenzje, które ukazały się w kilku znaczących czasopismach. Jedynie w „Przeglądzie Socjologicznym” (1937, t. V, s. 475–477) Stanisław Poniatowski niezwykle krytycznie odniósł się do książki, zarzucając autorowi bardzo małą

znajomość literatury przedmiotu i etnologii ogólnej. Grażyna Kubica tak tę kwestię wyjaśnia: „Tak ostry atak musiał wynikać z rozbieżności perspektyw teoretycznych autora książki i jej recenzenta. Gross nigdy nie był zwolennikiem dyfuzjonizmu, więc nie ma się co dziwić, że nie znalazł uznania u Poniatowskiego (dostało się też Malinowskiemu). Co więcej, w berlińskim środowisku etnologicznym, z którym Gross wtedy współpracował, dominowało podejście funkcjonalne”¹.

W 1938 r. Feliks Gross wydał dwie książki: z Zygmuntem Mysłakowskim *Robotnicy piszą* oraz bez współautorstwa *Proletariat i kultura. Warunki społeczne i gospodarcze kultury proletariatu*. Przedstawił w nich obraz życia robotników oraz ich zróżnicowanie, sytuację ekonomiczną, mieszkaniową rodzinną, a także kwestie oświaty i samokształcenia.

Pomimo poparcia ze strony niektórych krakowskich uczonych, zwłaszcza Stanisława Estreichera, rektora UJ, a także Bronisława Malinowskiego, nie mógł uzyskać pod koniec lat trzydziestych XX w. habilitacji z powodu silnych nastrojów antyżydowskich w środowisku akademickim, podobnie jak w znacznej części społeczeństwa polskiego. Głębokie pragnienie i uparte starania Feliksa Grossa, aby zostać socjologiem uniwersyteckim, nie mogły się więc w ówczesnych warunkach urzeczywistnić (podobna była sytuacja Aleksandra Hertza czy Bohdana Winiarskiego).

Na początku II wojny światowej, ratując się przed niechybnym aresztowaniem, Feliks Gross dotarł z żoną do Wilna. Stamtąd, po około rocznym pobycie, w czasie którego podejmował działalność konspiracyjną, udało mu się dotrzeć kolejną transsyberyjską i statkiem do Japonii, a następnie do Anglii i Stanów Zjednoczonych A.P. Włączył się tam do działalności Central East European Planning Board i pełnił w tej organizacji funkcję sekretarza generalnego. Pracował, razem z przedstawicielami Czechosłowacji, Grecji i Jugosławii, nad planem stworzenia po zwycięskiej wojnie demokratycznego porządku w przyszłej konfederacji Europy Środkowo-Wschodniej. Wizję tego nowego porządku ustrojowego przedstawił w wydanej w 1945 r. książce *Crossroads of Two Continents: A Democratic Federation of East-Central Europe*. Przez ostatnie cztery lata wojny redagował również miesięcznik „New Europe and Postwar Reconstruction”. Uważał, że najważniejszym zadaniem wspólnoty europejskiej jest zapewnienie pokoju i wolności przez – jak pisał – „Połączenie barwnej wielości z jednością europejskiej cywilizacji”, której podstawą jest wspólnota kultury. Idee, wizje, dalekosiężne plany,

¹ Grażyna Kubica, „Taki Krakauer prawdziwy”. *Krakowskie korzenie Feliksa Grossa*, „Kultura i Społeczeństwo” 2006, tom L, nr 3, s. 55.

nawet tworzone przez fantastów i ludzi niepraktycznych, powinny poprzedzać konkretne działania. Ale – jak przestrzegał – „Bez odpowiednich warunków wizje są utopią. Wizji politycznych jest bowiem wiele, a tylko nieliczne, wyjątkowe doczekują się urzeczywistnienia. Sprzyjają temu warunki i wola”.

Kiedy z powodu zimnej wojny plany demokratycznej rekonstrukcji Europy Środkowo-Wschodniej musiały zostać zawieszono, Feliks Gross poświęcił się przede wszystkim pracy dydaktycznej i naukowej. Będąc dyrektorem Institute of Foreign Relations prowadził najpierw wykłady w Uniwersytecie w Laramie, a w następnych latach w New York University oraz w uniwersytetach Columbia, Virginia i Vermont. Najdłużej i najmocniej był związany z City University of New York (CUNY), gdzie zajmował stanowisko profesora antropologii i socjologii w Brooklin College and Graduate School. Założył tam, na wzór międzywojennej Polskiej Akademii Umiejętności, Academy on the Humanities and the Sciences. Żona Priva, którą poślubił w 1937 r., prowadziła wykłady z historii sztuki średniowiecznej w Queensboro Community College przy City University of New York. Założyła tam Wydział Sztuki i Fotografii i kierowała nim do czasu przejścia na emeryturę w 1981 r. (zmarła w 1990 r.).

Rezultatem badań terenowych nad rozwiązywaniem konfliktów przez dwa indiańskie szczepy mieszkające w jednym rezerwacie była książka Feliksa Grossa z 1950 r. pt. *Arapacho Indian of Wyoming. Change In Technology and its Effect on the Value System*. Dwa inne jego studia terenowe poświęcone były poławiaczom homarów w stanie Maine i włoskim wieśniakom. Zaowocowały one m.in. książką *Il Paese: Values and Social Change In an Italian Village* (1973).

Ze szczególną uwagą Feliks Gross śledził przemiany polityczne i cywilizacyjne zachodzące w świecie, a zwłaszcza na kontynencie europejskim i w USA. W ciągu dwudziestu lat opublikował na te tematy, takie książki, jak: *Foreign Policy Analysis* (1954), *The Seizure of Political Power in a Century of Revolutions* (1958; 1979), *World Politics and Tension Areas* (1966), *European Ideologies: A Survey of 20th Century Political Ideas* (1971), *Violence in Politics. Terror and Political Assassination in Eastern Europe and Russia* (1972), *The Revolutionary Party. Essay in the Sociology of Politics* (1974). Od końca lat siedemdziesiątych zajmowały go przede wszystkim problemy narodowościowe, kształtowanie się narodu politycznego i narodu kulturowego, a także koncepcja państwa obywatelskiego i trwałość państwa, które nazywał plemiennym. Zagadnieniom tym poświęcił książki: *Educational Reconstruction in Europe* (1978), *Ethnics in a Borderland. An Inquiry into the Nature of Ethnicity and Reduction of Ethnic Tensions in a One-Time Genocide Area* (1978), *Ideologies, Goals, and Values* (1985), *The Civic and the Tribal State: The State, Ethnicity, and the Mul-*

tiethnic State (1998), *Citizenship and Ethnicity. The Growth and Development of a Democratic Multiethnic Institution* (1999).

O nieprzerwanych związkach Feliksa Grossa z polską nauką świadczy choćby to, że przez wiele lat blisko współpracował z Polskim Instytutem Naukowym w Ameryce (The Polish Institute of Arts & Sciences of America), będąc kolejno jego sekretarzem, dyrektorem, wiceprezesem i od 1980 r. prezesem. Polskę odwiedził ponownie, po ponad pięćdziesięciu latach nieobecności, w 1992 r. Bywał też dość często w Europie, prowadząc wykłady m.in. we Florencji, w Londynie, Rzymie i Brugii.

Wypowiadał się w formach niezwykle zróżnicowanych: jako uczony i intelektualista, jako redaktor, publicysta, komentator, recenzent, felietonista, dyskutant, autor listów do redakcji, wywiadów... Pisywał do „Wiadomości Literackich” i „Robotnika” w Londynie, do „Kultury” w Paryżu i „Robotnika Polskiego” ukazującego się w Nowym Jorku oraz do wielu czasopism zagranicznych.

Warto sięgać do jego tekstów, nie tylko akademickich, zawierają bowiem wiele interesujących i inspirujących myśli. „Jest faktem historycznym – pisał w tekście *Zmiana technologii i zmiana wartości społecznych* – że broń palna i oręż nowoczesna rozpowszechniły się znacznie prędzej niż pług, że narzędzia wojny zostały prędzej absorbowane przez kultury niż narzędzia pokoju”. W artykule *Uwagi o strojach, obrzędach i symbolach* zwracał natomiast uwagę, że: „Wielkie, nierozwiązane problemy społeczne naszego globu wymagają racjonalnej myśli, doświadczenia, znajomości przedmiotu, talentu, imaginacji, etyki, a nie politycznej magii. Droga do humanizacji działalności politycznej, do polityki oświeconej wiedzie przez dialog i poszukiwanie inteligentnych alternatyw”. A nauka? „Nauka – jak trafnie zauważył – nie ma kresu, jak nie kończy się nigdy biblioteka o stałym przyplwywie książek zapowiadających nowe horyzonty i niszczących stare koncepcje”.

Większość książek i publikacji Feliksa Grossa nie jest, niestety, dostępna w języku polskim. Ale niektóre jego teksty można przeczytać także po polsku. Poza już wspomnianymi wypada przypomnieć następujące: *Socjalizm humanistyczny* (1946), *Druga rewolucja przemysłowa* (1958), *O wartościach społecznych* (1961), *Uwagi o zmianie społecznej* (1964), *Tolerancja i pluralizm* (1992), *Federacje i konfederacje europejskie. Rodowód i wizje* (1994), *Wartości, nauka i świadectwa epoki* (2002).

Credo życiowe i dewizę podejmowanych przez Feliksa Grossa działań można najlepiej wyrazić jego własnymi słowami: „Tylko należyte, demokratyczne i społeczne zorganizowanie ludzi pozwoli w przyszłości na obronę praw jednostki i twórczego indywidualizmu ludzkiego przed wszechwładzą”.

Cała jego twórczość i aktywna obecność w życiu publicznym świadczą o tym, że z przekonania był socjaldemokratą w najlepszym i najszlachetniejszym znaczeniu tego słowa. Nie przestawał też wierzyć w możliwość postępu i skutecznej pomocy słabszym oraz w to, że istnieją takie wartości, jak wolność, pokój i solidarność międzyludzka, których należy bronić w każdych okolicznościach.

Andrzej Kojder